

Fonua, Tuúfonua mo e Nofofonua ‘í Aotearoa New Zealand: ko ha fakalanga talanoa pē¹

(The author acknowledges the academic and professional contributions by Lita Foliaki, Sione Tuitahi and Dr. Ókusitino Māhina to the discussions and feedback for this paper).

This article has been published in *AlterNative Vol 1, Issue 1, December 2005*

By Dr. Linitā Manuátu
School of Education Te Kura Mātauranga
Auckland University of Technology
Auckland

Abstract

The article is written in the Tongan language for Tongan People, in the main, and others with an interest in the education of the People who live and work abroad, Aotearoa-New Zealand, for example. The article discusses the concept of *fonua* as culture in order to understand Tongan ways of thinking and practice. As a concept, it frames and names the many worlds that are experienced by Tongan People. The central idea here is that the many worlds and experiences are intimately related in energy, spirit and life force. Two inter-related notions namely *tuúfonua* (being indigenous) and *nofofonua* (residing permanently in another country) are further discussed from a perspective of the author who is indigenous to Tonga but is currently a permanent resident in Aotearoa New Zealand. Both notions are explored by the writer and demonstrate that they can provide insights into significant dimensions of the underpinnings *fonua*. The article suggests that Tongan migrants to Aotearoa New Zealand can develop their critical perspectives of their indigeneity more deeply in order to inform their new ‘stance’ in the new context. That is, they are residing in a fonua/land of which they are not indigenous but with the legal status of Resident.

The author’s concluding suggestion is that the Tongan people who reside in Aotearoa-New Zealand could become better informed about their ‘place’ in both Aotearoa and Tonga when they draw upon the knowledge and culture of their indigenous land alongside their learning and education in Aotearoa New Zealand. In this way, the Tongan people re-create ways of working together to put an end to the colonizing and the marginalizing thinking and practices confronted in our own and the new country of Residency.

¹ This article has been published in [AlterNative Vol 1, Number 1, 1 December 2005, pp. 128-142.](#)

Fonua, Tu‘ufonua mo e Nofofonua ‘i Aotearoa New Zealand: ko ha fakalanga talanoa pē²

Talateu:

Ko e fonua tupu‘anga ē ko Tonga
‘Iloa he Tala tupu‘a ‘o Maui Fusifonua
Hau‘atea Te Moana Nui a Kiwa
Folaua ‘e Kupe mo e ngaahi kalia talā

Matamatakupenga ē ‘o e ngaahi pupungá
‘Oku nau talanoa ki he matangi Tonga
Ke laolao e peau mo e naua
Kae halatu‘u e fekitengaki ‘a e kāinga
Hu‘a mai e tekinolosiá, mafuli e fa‘unga
Fetuku laulāpuna ai ki Aotearoa

Uisa kuo faikapakau ha‘a ‘atamai vavangá
Ke hakili e fonua mo hono talá
Kumi ki he ésia mo e tukutukulaumea
Fifili pe na‘e ‘uhinga ki he hā?

Te u kumi fakamatala ki he Tu‘ufonua
Pea ‘ekea e tūkungá
Telia na‘a ma‘u hala ‘a e taka Nofofonua
‘O taku ko e kumi faingamālie pe mo e mo‘ui fa‘iteliha
He toli mo sei he *rata* Aotearoa
Mo pātapata he ‘ea ‘o e fonua

Ka ‘i ai ha fakama‘unga ko ena ‘i he leá:
Taumaiā ke ta ‘aonga ki he fonua
pukepuke fonua, mateaki fonua, ‘ofa fonua mo e hā fua
Ko e hā ha lau ‘a e Tangatawhenua?

He‘ikai te u vikiviki pe lau hihiki
He kuo *kolonaisi*, toe *heu-ki-tafaáki*
Ko ia e kaveinga ke veteki
Talaatu, ko e pōtatala eni ka lahilahi!
(Manuātu, L. (2004))

² Óku ou fakamālō heni kia Lita Foliaki, Dr. Ókusitino Māhina, pea mo Sione Tuítahi ko éuhi ko e ngaahi talanoa mo e ngaahi fakakaukau kuo nau tokoni mai áki ki hono tālangaí e ngaahi fakamatala ko eni.

‘Oku ou fakamālō heni ki he Nga Pae o Te Māramatanga he faingamālie kuo tuku mai ke u kau atu he tohi ko eni. ‘Oku ‘ikai ko ha anga maheni eni ke fa‘u ha fakamatala fakaako, faka‘akatemika he lea fakaTonga ‘o pulusi ‘i ha tohi pehe ni. Pea ‘oku ‘ikai ke fa‘a anga maheni‘aki ‘e he Kakai Tonga ‘a e fakafe‘iloaki he kamata‘anga ‘o ha me‘a ko e talaatu kita mo hoto feitu‘u. Ka koe ‘uhi, kuo tau hiki mai ki he fonua ko Aotearoa pea kuo mōlia atu e fekitengaki ‘a e kāinga ‘a ia na‘e ‘ilo mo ma‘uloto ai hoto tupu‘anga, ko ia ai, ‘oku ou ongo‘i pe fai hano lave‘i ‘a e vaka ko ia kuo fai mai ai e tukufolau.

‘Oku ou fakamālō ko e‘uhi ko ‘etau kei ma‘u ‘a e mo‘ui pea fakatauange mu‘a ‘oku tau fonu he loto māfana mo e fiefia! Ko e tukufolau mai eni mei he *Vailahi* hake he *Fanga ko Vakataumai* ‘o tokia ‘i *Houmale‘eia* pea faifatongia ai ki he *Ano Hehea* mo e *Maka ko Pauline*. Ka ‘i he ‘unuaki na‘a te a‘usia ‘i he *Ki He Lelei Taha*, na‘e toe fai ai e tukufolau mai ‘o hake he Taulanga Waitemata ‘o Tamakimakarau. He hange kuo mau afe ‘o fakamalumu ‘i he pohutukawa ‘o e Collingwood ‘o Freemans Bay, pea tō tau ‘i Waikaraka, ka ‘oku ‘ikai mangalo e *Fo‘i ‘One‘one* mo e fu‘u *Toa ko Ta‘aki-mo e-Aka*.

Ko ‘eku fakamatala ni ‘oku ou fakataumu‘a pe ki ha taha ‘oku manako ke lau ha ngaahi fakamatala fakaako he lea fakaTonga.

Kuo u fili e kupu‘i lea, *fonua*, ke fakama‘unga ki ai e fakamatala ni. Ko e‘uhi ko e lea eni ‘oku fālahi pea loloto kuo u pehē ai ke u lave‘i pē ha kongasi‘i ‘o ‘eku fakakaukau ki he *fonua* ‘o makatu‘unga pē ‘i he ongo kupu‘i lea ko eni: *tu‘ufonua* mo e *nofofonua*. Ko e fakamatala ko eni, ko e ‘uluaki kongā ia ‘o hono tohi e ngaahi fakakaukau fekau‘aki mo e kaveinga ‘o e *fonua*.

Kuo u vahevahe ‘a e fakamatala ni ki he ngaahi kongokonga lalahi ko eni:

‘Uluaki kongā, teu lave ki he lea *fonua* ‘i hono ngaue‘aki ‘e he kakai Tonga
Hoko ki ai, te u fakamatala ki ha faka‘uhinga ‘o e ongo kupu‘i lea: *tu‘ufonua* mo e
nofofonua

Te u faka‘osi‘aki ha‘aku lave ki hano ngaue‘aki e fakakaukau ‘oku ma‘u mei he
fonua na‘a tokoni ki hono *faka‘esia fo‘ou* ‘a e ako mo e mo‘ui ‘a e Kainga Tonga ‘i
he fonua ko Aotearoa.

Ko e lea fonua ‘i hono ngāue‘aki ‘e he Kakai Tonga.

Óku ngāue‘aki e lea fonua ‘e he ngaahi tukui motu kehe ‘i Te Moana Nui a Kiwa pe ko e Potu Tahī Pasifiki. Fakatātā: ‘I Aotearoa, ‘oku ngāue‘aki ‘a e lea *whenua*, *vanua* ‘i Fisi pea *enua* ‘i he ‘Otu Motu Kuki pea ‘oku ou tui ko e fakakaukau tatau mo ia ‘i he hingoa, Vanuatu. Neongo ‘oku vāofi ‘aupito ‘etau ngaahi faka‘uhinga, pea hangē kuo tau maheni moe lea *fonua* talu ‘etau tupu, ka ‘oku ou kau au he tui kuo te‘eki ke loloto fau ‘etau ako mo ‘ilo‘i ‘a e ‘uhinga mo e mahu‘inga ‘o e *fonua* ke mahu‘ingamālie. ‘Ikai ko ia pe, ka ke ómai foki e ‘ilo mo e poto ko ia ke fakakau mo fatu ai e ngaahi ‘ilo ko ia ‘oku ako‘i‘aki kitautolu ko e kakai Tonga kae‘umaā ‘a e hako tupu ‘oku muimui mai.

‘I he lea fakaTonga, ‘oku ngaue‘aki e lea *fonua* ke fakahingoa‘aki e ngaahi me‘a ko eni:

- Ko e kakai, ‘a kitautolu, ‘oku ui pe ia ko e fonua. ‘Oku hā eni he ngaahi lea kuo tau maheni mo fanongo ai he ‘etau ngaahi lea Tonga: ko e *ha ‘a tauhi fonua*. ‘Oku ‘uhinga ia ki he kakai pea mo e anga pe to‘onga tauhi kakai! – ‘a ia ko e tauhi ‘o e fonua. Ko e tauhi fonua leva ai, ko e tauhi e ngaahi tefito ‘i anga mo e to‘onga kuo fai hono fa‘u pea ohi hake pea lalanga pea hoko leva ‘o kaveinga‘aki ‘etau nofo, ko e kakai Tonga ko e‘uhi, he ‘oku pukepuke ai e ngaahi tu‘unga ‘oku ma‘uma‘uluta pe mālohi pea toe fakatupu lelei ki he kakai. ‘Oku tau fakahingoa leva e ngaahi anga ko ia ko e *‘ofa fonua, pukepuke fonua, mateaki fonua* pea ‘oku tau toe hanga pe ‘o ui e ngaahi anga ko ia, ko e *anga fakafonua* pe anga fakaTonga. ‘Oku toe hā pe foki he ngaahi lea hangē ko e pehē: *Fonua poto he anga* pe ko e pehē *He fonua pau ‘u mo faka ‘ulia!* ‘I he ngaahi lea ni, ‘oku ‘uhinga kotoa pē fonua heni ki he kakai ‘o ‘ikai ko e manu pe ‘akau pe tahi.
- Ko e ‘uhinga ‘e taha ‘o e taha ‘o e fonua ‘oku ‘ai ia ki he mamani ko eni ‘oku tau mo‘ui mo nofo‘i, kau ai e kelekele mo e tahi moe me‘a kotoa pe ‘oku ‘i ai, ‘oku ui kotoa ia ko e fonua. ‘Oku fekau‘aki ‘aupito e ‘uhinga kuo lave atu ki ai ‘I ‘olunga mo e ‘uhinga ko eni pea ‘oku fa‘a ngaue‘aki lahi leva e lea fonua ke ‘uhinga ki he kakai pea mo e me‘a kotoa pē ‘oku ‘i he kelekele mo e tahi.
- Ko e taha e ‘uhinga ‘o e fonua ‘oku tuhu ki he nofo‘anga ‘o e pēpē ‘i he manava ‘o e fa‘ē te‘eki ke hoko mai (fa‘ele‘i) mai ki mamani;
- pea ‘oku toe ngāue‘aki pe lea fonuá ki he maama ko ia kuo unga ki ai e kau pekia ‘a ia ‘oku fa‘a taku ko e *maama ‘o e fakangalo pe ko e fonua ‘o e ta‘e‘iloa*. ‘I he lea faka‘aho ‘oku ui ko e fonua pe fonualoto ‘o e pekia. ‘I he ngaahi me‘a faka‘eiki mo e putu, ‘oku ngaue‘aki ‘a e kupu‘i lea hangē ko eni *“tau tuku e tokotaha ni ki hono fonua”*. . .

He hangē ‘oku tolu pea kehekehe á e ngaahi tūkunga kae taha pē hingoa he *fonua*, ‘oku hā mai heni tā ‘oku ‘ikai ke nau mavahevahe. ‘Oku fakamahino mei he taha e fakalea, tā ko e lea *fonua*, óku ‘ikai úhinga pē ki he me‘a ‘oku ha mai hangē ko e kakai, kelekele, ‘akau, ika mo e tahi. Óku loloto atu hono ‘uhingá he óku sio ia ki he *kāinga, fekauáki* mo e *femaúmaútaki*. Ko e fakaúhinga leva ‘oku ou fokotu‘u heni ‘oku pehe ni: tu‘unga ‘i he taha pe ‘a e foí lea *fonua* ‘o ngāue‘aki ki he ngaahi tūkunga kehekehe ko ena kuo u lave ki ai ‘I ‘olunga, ‘oku mahino mai ‘oku hu‘u pea tō á e fakamamafa ‘a e kakai Tongá ki he *fekauáki* á e ngaahi meá ni ó íkai ki heénu sino kehekehe pe faikehekehe. Ko hano toe fakalea ange é taha é pehe ni: ko e ngaahi kupu fekauáki kotoa eni: *fonua mei manava, fonua óku tau lolotonga mouí mo nofo ai* pea mo e fonua ‘oku tau teu ke hiki atu ki ai - ‘oku ‘ikai te nau mavahevahe, ka óku hangē ‘oku liliu pe mei he tūkunga ki he tūkunga ‘i he ivi mo e mo‘ui ‘oku nau fema‘uma‘utaki ai – pea ‘i he‘ene pehē, ‘oku nau kāinga. Ko fehokotakí, pe kāingá, ‘oku ‘uhinga mo tefito ia ‘iate kitautolu, ko e Kakai! Ko kitautolu kotoa pē eni ‘a e fonua!! Kuo tau tupu ‘o fou mai he fonuá mei manava, pea kuo tau tangata mo fefine eni ‘o nofo he fonuá, pea kuo tau teu hū atu kotoa pē ki hotau fonuá hili ‘etau mo‘ui mo e ngāue he maama ko eni.

Ta ko e me‘a kotoa pē ‘oku ‘i he fonua, ‘oku fekau‘aki pea kāinga! Ko e anga ia éku fakaúhinga ki he lea *fonua* – óku ‘ikai ko ha sio fakakalama eni ka ko ‘eku fakakaukau ki he lea fakaTonga ‘i he makehe ‘a hono ngāue‘aki ke fakahingoa mo faka‘uhinga e mamani ko eni ‘oku tau lolotonga mo‘ui ni aí.

‘Oku lahi ‘aupito e ngaahi kupu‘i lea he Lea FakaTonga ‘oku tu‘u e fo‘i lea ‘e taha mo e ngaahi ‘uhinga kehekehe ‘e ua, tolu pe lahi ange ‘o hangē ko e ngaahi lea ko eni: *hala, kau, hau, kai, tala*. ‘Oku faka‘uhinga leva ha lea ‘oku fotu mai ai e ‘ulungaanga pehe ni ‘o pehē: ko e kakai ‘oku ha‘anau tolu e leá ‘oku nau fakamamafa‘i ‘a e fakakaukau mo e tui ‘oku *kāinga ‘a e me‘a kotoa*. Ko ia ai, ko ‘enau lea te ne fakasino mai pe ‘a e mo‘ui mo e tui ko ia ‘oku nau fakamahu‘inga‘í. ‘Oku ‘ulungaanga pehē ‘a e lea fakaTonga.

‘I he fa‘ahinga faka‘uhinga pehē ni kuo u lave atu ki ai, ‘oku toe hā mai ai mo e fo‘i fakakaukau ‘e taha fekau‘aki mo e fonuá. ‘O pehe ni: ‘oku tala ‘e he lea *fonua* ‘a e fa‘ahinga fakamamafa ‘a e kakai Tonga ki he mo‘ui na‘e ‘ikai tu‘unga he *taimi* ka ko e mo‘ui *fekau‘aki* ‘o anga pehē ni.

Ko e *fonua* í he te‘eki fanau‘i mai e tamá, ‘oku tuhu ki he *ki-mu‘a*, ‘o ‘uhinga, ko e te‘eki hoko mai;

Ko e *fonua*, ‘o ‘uhinga ki he mamani ko eni kuo fāéleí mai ki ai e tamá, óku tuhu ia ki he *lolotonga*;

Ko e *fonua*, hili e nofo mamaní, óku tuhu ia ki he *á-mui*, pea kuo te‘eki hoko mai mo ia.

Ta ko hono ‘uhinga loloto ‘o e fonua ‘oku hā mai heni - ko e ‘ikai mamotu e ngaahi kuonga – ‘a e *ki-mu‘á*, ‘a e *lolotonga* pea mo e *á-mui*. Óku nau fema‘uma‘utaki ‘o ‘ikai fakahokohoko. Hangē ko e fakatātā kuo óatu: kapau ko e fatu talanoa eni mei he lolotonga ni pea ‘e pehe ni: ko e fonua ó e tama teéki fanau‘i mai, óku tu‘unga tatau pē fakakaukau ki aí pea mo e fonua é hū ki ai e pekiá – lōua e ongo fonuá, kuo teéki kena hoko mai. Neongo ‘a e te‘eki kena hoko maí ke tau sio ki ai, ‘oku na lolotonga ‘i heni (mamani) pe kinaua. Ko hono ‘uhinga eni: he ‘oku tau lolotonga mātā pe ‘a e tokotaha ‘oku tu‘itu‘ia pe feitama pea ‘oku tau toe mamata pe mo teuteu e fonualoto ki he pekia. ‘Oku tau ‘ilo‘i‘aki hotau ngaahi ongo‘angá kotoa ‘a ia ‘oku lolotonga hoko ni ‘i he‘etau mo‘uí. Ko e kuonga koē kuo te‘eki hoko maí, pea mo ia ‘oku tau ‘amanaki ki aí, ‘oku tau lolotonga fehokotaki pe ki ai *fakaloto* (ongo‘i) neongo ‘a e ‘ikai te tau sio ki aí. ‘I he‘ene pehē leva, ‘e ‘ikai ke fua‘aki pe ha o e ongo‘anga ‘e taha e me‘a kotoa he fonuá.

Ko e ‘uhinga ia ‘a e ‘ikai ala fakamavahevahe‘i ‘a e fonuá he ‘oku ‘ikai ala fakamavahevahe‘i hotau ngaahi ongo‘angá. Ko ia ai, ko e fonuá leva, ‘oku ‘ilo‘i kotoa‘aki hotau ngaahi ongo‘anga!! ‘O pehe ni: ‘oku tau sio, fanongo, ala ki ai mo ‘ahi‘ahi‘i pea tau loto ‘ofa, loto māfana, loto fiefia, loto ‘amanaki, loto ongo‘i mamahi ko e‘uhi ko ha pekia pē ko ha manava kuo te‘eki ke fanau‘i mai. Ko e ngaahi loto/ongo‘i ko iá, ‘oku tau fa‘u pē ia ‘etautolu ‘i he lolotonga ni ‘o fatu ki he fonua ‘i manava pea tau mo‘uí‘aki he fonua ‘o hokohoko atu hono tauhi, pukepuke mo hono hakeaki‘i pea tau hu atu‘aki ia ki he fonua ‘o e ta‘e‘iloa..

‘Oku ‘i ai e lea fakapunake ‘oku pehē: *óku puli á e ámui*: ‘oku faka‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo pe ko e ha ‘e hoko mai. Ko ia ‘i he fakakaukau ‘o e *fonuá*, ‘oku ‘ikai te tau ‘ilo pe ko hai ‘oku teu hū atu ki he *fonuá* pea ko hai ‘oku teu ke fou mai ki he *fonuá*. Ta ko e *fonuá* heni, ‘oku tuhu‘i mai ai ‘a e kuonga é ua: ko e lolotonga ni mo e ta‘e‘iloa. Ko e ongo kuonga ko eni kuo ‘osi fakahingoa pe ia é he Kakai Tonga ko *onoáho* mo *onopōni*

– ‘a ia ko e kuonga ‘o e me‘a kuo tau a‘usia mo ‘ilo ki ai – ‘o úhinga, kuo áho e ngaahi meá ko ia ki he‘etau mo‘ui. Ko e kuonga ‘e taha, ‘a e kuonga lolotonga óku tau ‘i ai – ‘oku kei po‘uli ia he ‘oku tau kei fekumi ni ke ‘ilo ki he me‘a ‘oku hoko kitate kitautolu. ‘Oku lea ki ai e punake ‘e taha ‘i heéne sio ki he tūkunga ‘o e ‘aho ni ‘o ne pehe: “‘oku mau fāfā he pouli lahi”. (‘I he‘eku lave ki he lea ono‘aho mo e onopōni vakai ki he ngaahi fakamatala ‘a Prof Épeli Hauófa mo e kakai ako Tonga tokolahi kuo nau ‘osi lave‘i e fakakaukau ‘o e onopōni mo e ono‘aho ‘i he‘enau ngaahi tohi kuo fa‘u).

‘I he tu‘unga ko iá ‘oku hā mai ai ‘a e fakakaukau ko ení: ko e kaha‘u pe ko e taimi kaha‘u ko e fakakaukau muli ia, ‘a ia ‘oku ‘ikai ha me‘a ia ko e kaha‘u tu‘unga ‘i he fakakaukau ko ia kuo u kamata lave‘i atu ‘i ‘olunga. ‘Oku kau pē taimi kaha‘u ia he onopōni ke ‘oku tau kei ta‘e‘ilo kotoa ki ai pea ‘oku kei po‘uli pē ia kiate kitautolu he kuo te‘eki hoko mai. Ko e me‘a leva eni ‘oku ou taukave‘i mo pehē ‘oku mahu‘inga ke fakamahino heni: ‘oku ‘ikai ko e taimi - kuohili, lolotonga mo e kaha‘u - ‘a e me‘a ‘oku ou pehē na‘e tō ki ai e fakamamafa ‘a e kakai Tonga. Ko e me‘a ‘oku ou pehe na‘e tefito ai e fa‘u fakakaukau ‘a e kakai Tonga ko e kāinga pea mo e fekau‘aki ‘a e ngaahi kupu ‘o e fonua! Ko e ngaahi fehokotakí mo e fekāinga‘akí ‘oku ou pehē ‘oku makatu‘unga ia he‘etau ngaahi ongo‘í pea mo hotau loto, kau ai pe mo e ngaahi me‘a ‘oku tau siofia mo fanongoa he fonua. ‘Oku fekau‘aki ‘aupito eni mo ‘etau pehē fakaTonga ko e me‘a kotoa pē ko ‘etau kai : Vakai ki he ngaahi lea ko eni kuo taka ‘i Tonga: *Ko ‘ene kai ‘ana ia; Kai hake ena!; Ko e kai ia ‘a e tamaiki mei he Paki mo e To‘i!* – ‘Oku fakamahino mai ‘e he fo‘i lea kai heni ‘a e taha ‘a e kakai mo e fonua he ‘oku ‘ikai ko e kai pe me‘akai (fua e fonua) ka ‘oku toe kai e ngāue (hange ko e lea kaivai), kai e fua e fatongia (kai pe lea!). Hangē ko e fakakaukau, ko e kaí heni ‘oku ne fakahopo mai ‘e ia ‘a e loloto ‘o e fakakaukau ‘a e Tongá – pau ke tau ongo‘i ke tau māfana pea tau loto ki ai ke tau ‘ofa, mateaki mo pukepuke fonuá.

Í he mahino ko ení, ‘oku íkai ha ofo he muli ó e fakakaukau ‘o e taimi fakauesitē (kuohili, lolotonga mo e kaha‘u) ki he moúí á e kakai Tonga. Toe kanoni‘aki foki ‘a e hū mai á e tekinolosia ‘o e uasi mo e tohimāhina ko ha ongo me‘a fua ke na vahevahe fakamomoiki ‘a e ongo kuonga kuo u lave ki ai pea fakahinoga ia ko e taimi!

Kau ki‘i afe si‘i ki he taimi. Ko hono fakamo‘oni eni ‘a e muli pea ‘oku faingata‘a ke matanga ‘a e kakai Tonga ‘o fatu ‘enau mo‘ui ‘i he ‘a e taimi fakasaienisi. ‘Oku fa‘a lau foki ‘oku tau tauhi taimi fakaTonga pē kitautolu, pea ‘oku ta‘e‘aonga e uasi ia he ko étau toki maau pē ‘atautolu pea ko ‘etau toki kamata ia.

Ko ‘eku fakatātā: Na‘a ku sio í he documentary ‘o e kongá ó e Hilifaki Kalauni ó e Tuí Lolotonga. Na‘e ‘eke ai ki he kau papālangi na‘a nau fokotu‘utu‘u e kātoanga pe ko e hā ‘enau ongo‘i ki he teu kātoanga. Naé tali e tokotaha mei he ‘Ofisi ó e High Commissioner Pilitania ‘o ne pehē: Ko e me‘a lahi ki ai, ko e taimi. Na‘a ne pehē, ‘oku ‘ikai ke mahino ki he kakai Tonga ‘oku nau fengāue‘aki ‘a e mahu‘inga ke ‘ilo‘i pe ko e miniti ‘e nima pe ko e houa ‘e taha pe ‘oku tō mai e vakapuna he 4:28 pe ko e 4:35 he ‘oku fiema‘u ke fakahokohoko lelei e ngaahi ngāue mo e me‘a ‘oku fai. Ko e 1966 ia, ko e 2005 eni pea ‘oku ou pehē ‘oku ‘ikai ha loko faikehekehe he tauhi taimi pe tuli taimi ‘a e Kainga Tonga! ‘Oku a‘u pe ki he kau ako mā‘olunga mo tu‘ukimu‘a ‘a e ‘ikai lava ke

tuli pe tauhi pe faipau ki he taimi ‘a e uasi. Ko e ofe‘i ‘etau mo‘ui ki he taimi fakasaienisi ko e me‘a faingata‘a mo‘oni. Hangē pē ko ‘etau ma‘u mo tui vesa uasi kae ‘ikai ke tau ma‘u e taimi – hangē ko e lau - ko e teuteu fakamatamatalelei ke hā pē ‘oku tau laka mo e taimi!

Kau foki mai ki he kuonga ‘o ono‘aho mo onopōni pea ko e hā óku tau ako mei ai? Ko e fakakaukau ‘o e ongo kuonga ni ‘oku mālie ‘aupito he ‘oku fakamamafa lahi e fakakaukau ‘a e Kakai Tonga ‘o makatu‘unga ‘i he mo‘ui lolotongá (onopōni . . . kae toe fēfē?), pea ‘oku hā pē ia he‘etau nofó. Neongo kuo hā e ngaahi liliu ia ‘i he mo‘ui mo e to‘onga ‘a e kakai Tonga tokolahi ‘i Tonga pea mo muli, ka ‘oku kei lahi ‘ānoa e ngaahi tafa‘aki ‘oku kei tuai ke liliu. Vakai ki he tūkunga ko eni á ia óku íkai sola ki he tokolahi he lolotonga ni.

- Ka fai ha fakaafe, ko e ‘ai kotoa pe ó hulu ‘ānoa, hangē ‘e íkai toe hoko atu e nofo ki he uike kaha‘u. (Toki pehēe leva e lea: tuku atu pēe ápongipongi ki he ápongipongi, ‘e ‘ai e teu ke lahi naá lau‘i kitautolu ‘o tala kuo tau kaipō!)
- Ka fai ha faiva pē koniseti feinga pa‘anga ko e māfana pe ‘a e fakapale ia ‘o foaki kotoa e seniti mo e ki‘i vahe ‘o ka‘anga, pea toki tali vahe ki he uike hoko mai pē nofo ai pe ‘o toki kolekole holo. ‘Oku hangē foaki pehē ia ko ha ‘alu ‘osi – hangē ko e kananga: ‘ko e álu ése’ - *Ko e hiki mo e faliki*. (‘Oku fa‘a pehēe leva e lea: *ko e koloa e lava á e fatongiá, ka í ai ha toki meá ke fakalelei pea toki vakai ia kimui*. Ko e femātaaki he feohi á e kāingá ko e meá ia óku mahuínga!).
- Ka ‘ū pe ha fa‘ahinga ia ‘o fakamanatu ha ‘aho fā‘ele‘i ha ki‘i tamasi‘i pe taáhine ta‘u taha pea ‘ai pe kātoanga ia ‘o motu atu hangē nai ha kātoanga‘i ha tokotaha kuo mo‘ui ha ta‘u ‘e valungofulu! ‘Oku fa‘a taku leva e faka‘ānaua peheange mai na‘e tuku atu ha kongá e teu ke siofaki‘aki e tokotaha fai‘aho he ‘e tupu hake, pea ‘e fiema‘u e pa‘anga lahi ki hono tauhi mo hono ako‘i. (kae hangē ko e lau: mālō pe si‘i lea, he ko e fiefia ia ‘oku ‘ikai toe lau ha me‘a ko e ‘aho ni pe ke ongo‘i langilangi mo fiefia pea ‘alu e talanoa na‘e tō atu e kātoanga!)
- ‘I heétau ngaahi meá fakaéiki pe fakamavae mo ha pekia pea óku íkai ha fakasiísí meá, ko e lahi taha mo e ‘osiósingamalie taha óku fai ai e fakafotunga. Pea toki pehēe leva e lea: *“Sai pē, he ko e fakaósi e óku íkai ha meá ia é mahuínga ko étau mouí pe óku mahuínga pea ko e koloa pe étau kei mouí!”*

Neongo ‘e fai e fakakikihi mo e tālanga‘i e ngaahi tūkunga ko eni ko e‘uhi ko e ngaahi tafa‘aki kehekehe kuo ‘ikai te u lave ki ai, pea neongo ‘e pehē, ko e me‘a fakafotuituitui ‘ata‘atā pe ia ‘a e kakai ‘oku nau fai e me‘a ‘oku nau loto ki ai; ko ‘eku poiní heni, ke mahino pe ko e me‘a koē ‘oku fai ‘e he kakai Tonga ‘oku fakahopo mai pe mei he fonua. ‘Oku mahuínga ki he kakai Tonga ke tauhi e ngaahi vā, kāinga mo e kupu fehokotaki he lolotonga ni he ‘oku mei ai hono fakatoka e ngaahi lelei ‘e toki fai hono a‘usia ‘i he hokohoko atu ‘etau nofó. ‘Oku ‘ikai loko mahuínga e tātānaki ki he taimi ‘oku te‘eki fai ha ‘ilo ki ai. Ko e tefito‘i tuí heni ke ma‘u e ongo‘i mo e loto māfana, ongo‘i lelei mo fiemālie, fiefia pea mālie‘ia e lolotonga ni pea ko e fakava‘e pe makatu‘unga mālohi ia tene fakatolonga e feongo‘aki mo e fe‘ofa‘aki he hoko atú.

Ko e *fonua* ia ‘oku ne fatu e ngaahi tala mo e ‘uhinga ó e fakakaukau mo e ngaahi me‘a óku toka ai e fakamahuínga mo e fakamamafa ‘a e kakai Tonga.

Óku lahi e ngaahi tūkunga ia te tau ‘ohake ke fai hano ánalaiso ke mahuíngamālie pe ko e hā e úhinga óku tau fakamamafa‘i lahi taha ai pē á e mo‘ui lolotonga. Ko e me‘a ‘oku mahino ko e fonua pē ia, hangē ko e fakamatala ‘i ‘olunga: ko e kuonga ‘oku tau ‘i aí, mo e mamani ‘oku tau nofo aí, ko e kuonga lolotonga ia. Pea í he lolotonga, ‘oku fa‘o ai kotoa ‘a ia kuo hoko ni, pea mo ē kuo teéki hoko maí.

Ko e meá mahuínga óku ou pehē óku hā mei heétau nofo, ko e íkai tuku étai fifili ki he tūkunga foóu óku tau fenāpasi fakaáho ai pea mo étai feinga ke mahuíngmālie á étai moui he fonua ko eni kuo tau hiki mai ki ai.

Ko e tuífonua mo e nofofonua.

Í he‘eku hokoatu ke lave ki he lea *tuífonua*, te u talateu ‘aki eni. ‘Oku ou talanoa atu he tu‘unga ko e tokotaha *tuífonua* au ‘o e fonua ko Tonga. ‘Oku ou faka‘uhinga ia ‘o pehē: na‘e tā hoku uho (fanau‘i) mei he ongo mātu‘a tupu Tonga pea mo e ngaahi kuí na‘a nau tupu pē mo kinautolu he Fo‘i ‘Oneóne ó e fonuá ko Tonga. ‘Oku ou lea fakaTonga pea u mo‘ui he ngaahi tō‘onga mo e fakafotunga ‘oku taku ko e to‘onga fakaTonga. ‘I hono ohi hake au he mo‘ui ‘a e kakai nofo ‘i Tongá, na‘a te kai e me‘akai Tonga, ‘ilo e ngaahi talanoa ‘o e anga e nofo ‘a e ‘api, kāinga, kolo, mo e kakai hoto feitu‘u, fanongo he ngaahi tala ‘o e fonuá pea mo hono fakanofonofa pea hiva he ngaahi hiva fakaTonga. Lolotonga ‘ete tupu hake na‘e hanga ‘e he ngaahi ‘ilo-me‘a ni ‘o langa hake hake ‘ete fakakaukau ki he fonua pea fa‘u ai mo hoto loto ongo‘i ‘oku te kau ki he fonuá pea ko hoto fonua ko Tonga!

‘I he‘eku lau pehē ni óku hangē ia ‘oku íkai hato ‘atamai pe loto ke te fehu‘ia ha ngaahi tūkunga ‘oku te pehē ‘oku ‘ikai sai pe taau mo e nofo ‘i he fonua. ‘Oku kau mo e loto fehu‘ia, fehi‘a mo e ‘ita he ngaahi loto ‘oku langa mo fa‘u mei he‘ete kamata ke ako mo ‘ilo lahi ki he fonua. Ko ia te u pehē ‘oku fihí pea mālie ‘aupito ‘a e loto ‘o e kakai *tu‘ufonua* ‘o ha fonua – ‘oku nau ‘ofa fonua, mamahi‘i fonua, mateaki fonua mo e hā fua e ngaahi loto . . .loto faka‘apa‘apa, loto to‘a, loto kovi, loto fita‘a, loto fielaahi, loto matala mo loto lelei . . . ‘oku ui ‘e he kakai Tonga e ngaahi loto ni ko e *loto ‘i-Tonga*, ko e ngaahi loto, ‘a ia óku fa‘u ‘e he mo‘ui tupu he‘ete ‘ilo hoto tupu‘anga mo hoto fonua – hangē ko Tonga.

‘I he‘eku fakamatala pehē, ‘oku mahino mai ko e fakakaukau ‘o e *tu‘ufonua* ‘oku loloto pea fālahi fau pea tāne‘ine‘i he ‘oku ‘uhinga pe ia ki he ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku tupu hake mei he kakai mo e kelekele ‘o e fonua ko ia. Óku ‘uhinga e *tuífonua* heni ki he ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku pehe ‘e ha kakai ko e me‘a pe ‘anautolu ‘a ia ‘oku ‘ikai ko e fakatatau ki ha feitu‘u pē kakai kehe pea ‘ikai toe ma‘u ‘i ha feitu‘u pe fonua kehe. Ka pehē ha tūkunga pea ‘oku toki ‘ai leva e lea *tuífonua* ki ai.

Óku ongo ‘aupito ha fonua kuo ‘ikai toe fakapapau‘i pe ko e fē ‘a e kakai tu‘ufonua mo ‘enau me‘a pe koloa tu‘ufonua. ‘E tatau pē ia kapau ‘oku ‘i ai ha falukunga kakai ia ‘oku nau kohu ‘oku nau kei tu‘ufonua ta koā kuo lele atu ‘enau mo‘ui he ngaahi to‘onga ohi pe muli, kae ‘ikai te nau fakatokanga‘i ‘enau liliu. ‘Oku fa‘a ‘eke heni pe ‘e fēfē ‘a e

tūkunga ‘o e *tuúfonua*, ‘okapau é liliu e lea mo e fakakaukau ‘a e kakai tu‘ufonua pe te nau hiki atu ki ha fonua kehe?

Ko e fehu‘i tefito óku ou tokanga ki ai heni óku pehe ni: ‘e fēfē hano hakeaki‘i ‘etau mo‘ui, ko e kāinga Tonga, ‘i ha fonua muli ‘oku ‘ikai te tau *tu‘ufonua* ai?

Ko e *nofofonua* – ko ha tūkunga pe ‘o?

‘Oku ou lave ‘i ‘olunga ko e tokotaha tu‘ufonua pē au ‘i Tonga ka kuo u *nofofonua* ‘i Aotearoa. ‘Oku mahino áupito pe kiate au ‘a e Tangatawhenua (Tangata‘ifonua), ko e Kakai tu‘ufonua ia ‘o Aotearoa. ‘I he‘eku hoko ko e tokotaha *nofofonua* ‘i Aotearoa ‘oku makatu‘unga ia ‘i hono fakangofua ‘e he Talite o Waitangi pea mo e Lao. Ko ia ai, ko ‘eku *nofofonua* ko e nofo fakalao pē ‘i he fonua. Ko e lao eni kuo fa‘u kene fokotu‘utu‘u mo fakanofonofu ‘a e fonua, ‘a e kakai kotoa pē óku nofo he fonua, tuúfonua mo e nofofonua fakatouósi.

Mālie ‘aupito e ongo fo‘i lea ‘oku ngāue‘aki heni: ko e *tu‘u* mo e *nofo* pea ‘oku toki fakapipiki kinaua ki he fonua. ‘Oku ‘i ai foki ‘etau lea Tonga ‘oku pehē: *Lavea e takanofo he ngāue á e takatuú!* (pe naá tonu ange tukuhua kuo taka: *Lavea e takatuú he taéilo á e takanofo*”). Toe ‘i ai e lea ‘e taha ‘oku pehē: *Nofo í lelenga!* (vakai ki mui ki he ‘uhinga e ongo lea ni). Ko e fehu‘i heni pē ‘e anga fēfē ‘etau a‘usia ha mahino ki he‘etau tu‘u mo ‘etau nofo he fonua ni? Te tau ngaue‘aki fakafēfē ‘a ‘etau ‘ilo mo ‘etau poto ko e kakai tuúfonua í Tonga ka kuo tau nofo fonua í Aotearoa? Kapau leva ko ‘etau faka‘amu mo e fakana‘una‘u ke tau hoko ‘o ‘aonga ki he *fonua*, mo‘ui mateaki ma‘ae fonua, ‘ofa he fonua, hakeaki‘i e fonua mo e hā fua – ‘e mahino fēfē kiate kitautolu ‘a e fonua? ‘Oku toe lahi pē moe ngaahi fehu‘i ‘e ‘eke‘eke‘i ke tatala ha mahino ki he *fonua* hangē ko eni:

Ko e fonua fē é fai ki ai ‘etau tokanga? Tonga pē Aotearoa? pe fakatouósi pē ongo fonua?

Óku tau ongo‘i fēfē ‘oku tau kau he fonua? Kapau ‘oku taku ko Tonga ko e *Fonua ‘o Tupou mo Hou‘eiki* pea ‘oku tau kau nai ai kapau ‘oku ‘ikai te tau ‘i he Fale ‘o Tupou pe pīkinga ki he Hou‘eiki ‘oku kau he lau – ‘a kinautolu pē koē ‘oku nau ma‘u tofi‘a? Fēfē kapau kuo ‘i ai hamou ‘api kolo, ‘api tukuhau pē ‘api fakafamili ‘i Tonga kamou kei nofo state house pē nofo feleti pē ‘i Aotearoa? Fēfē kapau kuo mou ma‘u ‘api ‘i Aotearoa kae hala ‘i Tonga?

Ko e‘uhi ko Aotearoa New Zealand ko e fonua pe ia ‘o e *Tangatawhenua o Aotearoa* pea kuo kau ai ko e Kalauni ‘o Pilitania pea hangē pē ko ia ‘oku tau mamata ai he ngaahi ‘aho ni: kuo pule‘i ‘a e fonua ni pea ope atu e mo‘ui ‘a e kakai muli he kakai tu‘ufonua. Ka ‘i he lolotonga ni, ‘oku tu‘u e Tangatawhenua ‘o *tau* ‘i honau kekeleke ke fakafoki mai pea ke nau ma‘u ‘inasi ai; pehe ki he‘ene *tau* ‘i ‘ene totonu ki he fonua, ‘enau lea, tui, tukufakaholo, hisitolia mo ‘enau koloa kuo *tukuiho* (tuku hifo) mei he Tupu‘anga mo e ngaahi to‘utangata kuo nau unga fonua. Pea ko e fehu‘i heni: ‘Oku ta

kau mo e Tangatawhenua he *tau* 'i 'a e fonua ni ko e 'uhi óku ta *nofofonua* ai pea ko e 'uhi ko e mahino kiate kitautolu 'a e ongo 'i 'i loto 'e he Kakai *tuúfonua* 'a honau fonua?

'Oku ta 'i fē he tūkunga ko eni ko e kakai Tonga *tuúfonua* pea *nofofonua*? Kapau ko e 'ofa mo e mateaki 'i e fonua ko e loto mo e ongo 'i pe ia 'a e kakai tu'ufonua, pea ko e ha leva e fa'ahinga loto ia 'oku ma'u pe langa hake 'e he kakai nofo fonua?

Ko e hā 'ene fekau'aki eni mo 'etau fānau 'oku fanau 'i he fonua ni 'a ia kuo nau tutupu hake 'o lahilahi lea fakapapālangi pe, kai e meákai muli pea ohi hake he tūkunga 'oku muli 'aupito mo e ngaahi fāmili Tonga (hangē ko e ngaahi fakakaukau muli kuo fatu mei ai e tauhi e fanau mo e ngaahi to'onga pehē). 'Oku ou fakalea 'e au 'a e fānau 'a e kakai nofo fonua ko e "*Ko e fānau 'a e lao*". Pea 'oku 'uhinga ia ki he me'a ko eni: 'Oku hanga 'e he lao ó fai hotau fakanofonofó 'o íkai ko e kāinga, toto, mo e tukufakaholo. Ko hono 'ai mahino 'oku pehe ni: ko e lao ko hono uho, ko e fakakaukau fou he ako, 'ilo mo e poto. Ko ia e tu'unga óku fakanofonofó'aki 'a e *nofofonua* mo 'enua fanau 'i he fonua kuo tau hiki mai ki ai. Ko e 'uhinga ia 'oku fakamamafa 'i lahi ai e ako he 'oku fakatefito ai e langa hake: mo'ui lelei, tu'unga vahenga lelei ke lava 'o ma'u ha nofo'anga lelei, fakatau e me'akai lelei, lava 'o fua e fatongia he 'oku 'i ai e seniti 'oku ma'u pea ma'u foki mo e pa'anga ke fua'aki e ako mo e kavenga 'a e fānau.

Te u faka'osi'aki e fakamatala ni'aki ha fakama'opo'opo e fakakaukau 'o e *fonua*, *tuúfonua* mo e *nofofonua* ke fai'aki hano vakai 'i ha 'esia fo'ou ki he 'etau ako mo e nofo 'i Aoteaoroa.

Óku ou kau he tui ko e *fonua* ko e lea ia 'oku ne faksino mai e tefito mo e kotoa 'o e mo'ui, fakakaukau, loto, tui mo e 'ofa 'a e kakai tu'ufonua 'o Tonga. Hangē ko ia kuo toutou lea ki ai e kakai ako Tonga tokolahi (hangē ko Prof Futa Helu, Prof Konai Helu Thaman, Dr. 'Ana Maui Taufe'ulungaki) 'o tuhu 'i mai ko e *fonua* ko e 'culture' ia 'a e kakai Tonga. 'Oku talanoa culture ai e kakai muli ka tau talanoa *fonua* kitautolu.

Ko e fakamamafa 'a e kakai *tu'ufonua* 'i he 'etau tu' mo 'etau nofo 'i he *fonua*, 'oku makatu'unga 'i he kāinga mo e fekāinga'a'ei. Ko e 'faka'esia' fo'ou 'oku ou fokotu'u atu, ko hono 'omai e ngaahi ngaahi kāinga ko ia 'oku tau fakamahu'inga 'i 'e he tu'ufonua 'o fakava'e'aki 'a e ako ko eni 'oku tau fakamatoato ai he ngaahi 'aho ni. Kuo pau ke tau kau hono fakakaukau 'i 'etau ako pea mo e me'a 'oku tau ako ki ai. 'I he 'ene pehe, ko e fē leva e me'a pe feitu'u te tau sio ki ai ke unu mei ai e *loto-'ilo'ilo* mo e *loto-poto* ki he 'etau ako? Ko 'eku fokotu'u, ke tau 'sio' ki he *fonua*!

Ko e ongo tūkunga ē 'o e *fonua* ke fai ai ha kamata. Ko e fakatalatala ē kuo fālō mai ke tokoni ki he 'etau fakakaukau ka ko e fehu 'i leva: kapau 'oku tefito e fonua he kāinga mo e fekau'aki e meá kotoa pē 'oku 'i ai – ko e hā leva kuo 'ikai ai te tau lava ke siofi, fakakaukau 'i mo ngāue 'i e kāinga 'o e *tuúfonua* mo e *nofofonua*? Ko e hā e lau 'a e Tangatawhenua? 'E anga fēfē hono fa'u mo fakahoko hotau kāinga mo e *tu'ufonua* 'o Aotearoa 'uma'ā e kakai *nofofonua* mei he ngaahi fonua kehe?

Ko éku fokotuú: óku fiemaú lōua e *tuífonua* mo e *nofofonua* kena maheni, talanoa māfana, femahino‘aki mo ma‘u e loto fe‘ofa‘aki kae lava kena feako‘aki ‘i ha ‘esia ‘oku ne hakeaki‘i ‘a kitautolu kuo *kolonaisi* pea mo *heu-ki-tafaáki*. ‘Oku pau ke tau ako he ko e fānau kitautolu ‘a e kakai nofo fakalao. ‘Oku ‘uhinga e ako ko eni ke tau ‘ilo e fakakaukau ‘a e Pālangi/Pakeha mo e Tangatawhenua he ko e tūkunga ia ‘o Aotearoa. Ko e ako ko ia, ke tau ‘ilo pea tau poto he mo‘ui óku fakanofonofu ‘e he ‘lao’ – mo‘ui fakasaienisi, faka‘ikonomika mo e hā fua. Ko e poini heni, ke mahino kiate kitautolu ‘e ako‘i kitautolu he ‘ilo ‘oku muli ka ko hotau loto mo ‘etau ongo‘i ko e kakai *tu‘ufonua* ó Tonga, ‘e ‘ikai mole pe fakasikaka‘i he ko ia tene pukepuke mo hakeaki‘i kitautolu. ‘Okapau ‘e pehē, te tau hoko mo ‘etau fānau tutupu hake ‘i muli ko e kakai *nofofonua* ‘oku loloto ‘etau ‘ilo mo e mahino he kuo tau ma‘u fakahinoihino mei he ‘ilo mo e poto ‘o e *fonua* mo e *tuífonua*. Ko e hinoi‘i ‘o ‘etau fānau tutupu hake he fonua ko Aotearoa ke fakatou ma‘u ‘a e ‘ilo mo e poto ‘o e *tu‘ufonua* ke lalanga‘aki e fakakaukau, ‘ilome‘a mo e fifili á e *nofofonua*. ‘Isa, ta ‘oku ‘ikai mavahevahe ‘a e ongo me‘a ni: ko e ‘aonga pe étau *nofofonua* ó kapau te tau hakeakií á e *tuífonua* í he ongo fonua: Tonga mo Aotearoa!

‘I he fakaósiósi e fakamatala ni ‘oku ou pehē, ko e kāinga mo e fekāingaáki, ko hona uho ko e ongoí ófa. Óku íkai fakakuonga e ongoí ófa pea óku íkai tene vahevaheí é ia e kakai ka óku ne fakafehokotaki mo ómai ke ofi ange á e kakai mo e meá kotoa óku í he fonua. Tā ko e poto ia mo e ílo á e *tuífonua* óku í hono loto pea mo ‘ene ongoí – ófa, íloílo pea poto. ‘Oku fakakaukau pe ‘a e *tu‘ufonua* ia ka ‘oku tō e fakamamafá ki he ongo‘i mo e loto.

Lea Tonga ‘oku hā ‘i‘olunga:

Lavea e takanofo he ngaue á e takatuú: Úhinga ki he makaka á e kakai ‘oku nau fepunakaki holo ko eúhi ko ha ngāue óku nau fai ka óku hoko ia ó fakalavea mo kaukovi ki he kakai óku nau nofo ó angamalū pea fai e ngaahi ngāue óku íkai fakahohaá. Ko e kaunoa ha kakai kehe he ngāue kovi á ha faáhinga makaka mo taémāluá.

Nofo í lelenga: Úhinga ki ha kakai pe tokotaha óku mouí tailiili pe taépau e meá óku fetaulaki mo ha tokotaha pe falunga kakai.

Lea ohi mai:

kolonaisi – colonise

heu –ki-tafaáki – marginalise

Lea FakaMauli

Te Moana Nui A Kiwa – ko e hingoa fakaMauli ia ki he fu‘u moana pe ‘oseni Pasifiki

Aotearoa – hinga 'o e fonua: Ko e ma'u mei he pehe na'e ha mai 'a e fonua 'oku hange ha fu'u 'ao loloa lanu hinehina

Tangatawhenua – kakai Tu'ufonua 'o Aotearoa

Rata – ko e 'akau tu'ufonua 'oku matala kulokula

Whenua – ko e fonua pe ia he lea fakaMauli.